Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

MULKCHILIK MUNOSABATLARINING IQTISODIY MOHIYATI, INSTITUTSIONAL ASOSLARI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Iskandarov Bekzod Abdijalilovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Iqtisodiyot nazariyasi kafedrasi
katta o'qituvchisi
bekzodiskandarov1988@gmail.com
Mansurova Malika
Samarqand iqtisodiyot va
servis instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23974496

Annotatsiya. Maqolada mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mohiyati, institutsional asoslari va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Davlat va xususiy mulk shakllarining iqtisodiy samaradorligi, mulk huquqlarini himoya qilish, xususiylashtirish hamda O'zbekiston iqtisodiyotida mulkchilik tizimini takomillashtirish masalalari statistik ma'lumotlar asosida yoritiladi.
Kalit so'zlar: mulkchilik, mulk huquqi, xususiy mulk, davlat mulki, xususiylashtirish, iqtisodiy samaradorlik, investitsiya, institutsional rivojlanish.

Аннотация. В статье анализируются экономическая сущность отношений собственности, их институциональные основы и значение для развития общества. Рассматриваются эффективность государственной и частной собственности, защита имущественных прав, приватизация и совершенствование системы собственности в экономике Узбекистана.
Ключевые слова: собственность, право собственности, частная собственность, государственная собственность, приватизация, экономическая эффективность, инвестиции.

Abstract. The article examines the economic nature, institutional foundations, and developmental significance of ownership relations. It analyzes the efficiency of public and private ownership, property rights protection, privatization, and the improvement of Uzbekistan's ownership system using statistical indicators.
Keywords: ownership, property rights, private property, public property, privatization, economic efficiency, investment.

KIRISH

Mulkchilik munosabatlari iqtisodiy tizimning fundamental tarkibiy qismi bo'lib, ishlab chiqarish vositalari, tabiiy resurslar, moliyaviy aktivlar va intellektual mahsulotlarning kimga tegishli ekanligi, ulardan qanday foydalanilishi hamda iqtisodiy natijalar kim tomonidan o'zlashtirilishini belgilaydi. Mulkchilikning iqtisodiy mazmuni faqat moddiy boyliklarga egalik qilish bilan cheklanmaydi. U iqtisodiy manfaatlar, ishlab chiqarish qarorlari, investitsion faollik, daromadlarni taqsimlash va jamiyatdagi iqtisodiy hokimiyatning shakllanishini ham qamrab oladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilik munosabatlari resurslarning samarali taqsimlanishi va tadbirkorlik tashabbusining rivojlanishida muhim institutsional mexanizm hisoblanadi. Mulk huquqlarining aniq belgilanishi iqtisodiy subyektlarning uzoq muddatli qarorlar qabul qilishiga, investitsiya kiritishiga va ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirishiga imkon beradi. Aksincha, mulk huquqlarining zaif himoyalanishi iqtisodiy noaniqlikni kuchaytirib, kapitalning samarali foydalanilishini cheklaydi. O‘zbekiston iqtisodiyotida mulkchilik munosabatlarini transformatsiya qilish, davlat aktivlarini xususiy sektorga o‘tkazish, tadbirkorlik faoliyatini kengaytirish va mulk huquqlarini institutsional jihatdan mustahkamlash iqtisodiy islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur jarayonlarning natijadorligi mulkchilik shakllarining o‘zgarishi bilan bir qatorda, iqtisodiy boshqaruv sifati va raqobat muhitining rivojlanishiga ham bog‘liq.

ASOSIY QISM

Mulkchilik iqtisodiy munosabatlarning tarixiy shakllangan tizimi bo‘lib, iqtisodiy resurslarga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularning natijalarini tasarruf etish imkoniyatlarini ifodalaydi. Iqtisodiy nazariyada mulkchilik ishlab chiqarish munosabatlarining asosiy elementi sifatida qaraladi, chunki ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy manfaatlar bevosita resurslarning kimga tegishli ekanligi bilan belgilanadi. Mulkchilikning iqtisodiy mazmunini ochib berishda mulk huquqlarining tarkibiy qismlarini ajratish muhimdir. Egalik qilish aktiv ustidan qonuniy nazoratni anglatadi. Foydalanish huquqi aktivning iqtisodiy yoki ijtimoiy maqsadlarda ishlatilishini belgilaydi. Tasarruf etish huquqi esa mulkni sotish, ijaraga berish, meros qoldirish yoki boshqa shaklda iqtisodiy muomalaga kiritish imkoniyatini ifodalaydi.

Mulk huquqlarining iqtisodiy samaradorligi ularning amalda qay darajada ta’minlanganligiga bog‘liq. Institutsional iqtisodiyot vakillari, xususan, Ronald Kouz va Duglas Nort, mulk huquqlari hamda tranzaksion xarajatlarning iqtisodiy faoliyatga ta’sirini asoslab bergan. Mulk huquqlarining aniqligi iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi kelishuvlarni osonlashtiradi, nizolarni kamaytiradi va resurslardan samarali foydalanishga sharoit yaratadi. Mulkchilik munosabatlari iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Agar tadbirkor ishlab chiqarish samaradorligini oshirish natijasida yaratilgan qo‘shimcha qiymatning tegishli qismini o‘zlashtira olsa, innovatsiyalarni joriy etish va ishlab chiqarishni kengaytirishga intilishi kuchayadi. Shu sababli mulkchilik tizimining samaradorligi nafaqat aktivlarning huquqiy egasiga, balki iqtisodiy manfaatlarning qanday taqsimlanishiga ham bog‘liq.

Mulkchilikning iqtisodiy samaradorligini baholashda aktivlardan foydalanish natijasida yaratilgan qiymat muhim ko‘rsatkich hisoblanadi:

ROA = (Sof foyda / Jami aktivlar) × 100%

Bu yerda ROA aktivlar rentabelligini ifodalaydi. Ko‘rsatkichning yuqoriligi aktivlardan foydalanish samaradorligi yaxshilanganligini bildirishi mumkin. Biroq mulkchilik shaklining o‘zi yuqori rentabellikni kafolatlamaydi. Natijaga boshqaruv sifati, bozor raqobati, texnologik rivojlanish va moliyaviy resurslardan foydalanish darajasi ham ta’sir ko‘rsatadi. Zamonaviy iqtisodiyotda davlat, xususiy, jamoaviy va aralash mulk shakllari mavjud. Ularning har biri iqtisodiy tizimda muayyan funksiyalarni bajaradi. Xususiy mulk tadbirkorlik tashabbusi, individual iqtisodiy manfaat va kapitalni ko‘paytirish bilan bog‘liq bo‘lsa, davlat mulki strategik ahamiyatga ega bo‘lgan resurslar va ijtimoiy infratuzilmani boshqarishda muhim o‘rin tutadi.

Xususiy mulkning asosiy iqtisodiy ustunligi shundaki, mulkdor ishlab chiqarish natijalari va iqtisodiy xavflar uchun bevosita javobgar bo‘ladi. Bu holat xarajatlarni optimallashtirish, innovatsiyalarni joriy etish va bozor talablariga moslashish uchun rag‘bat yaratadi. Shu bilan birga, xususiy mulkchilik sharoitida monopoliyalashuv, daromadlar tengsizligi va ekologik zarar kabi muammolar yuzaga kelishi mumkin. Davlat mulki esa tabiiy monopoliyalar, strategik tarmoqlar, mudofaa, ijtimoiy xizmatlar va iqtisodiy xavfsizlik bilan bog‘liq faoliyatda muhim ahamiyatga ega. Davlatning iqtisodiyotdagi ishtiroki bozor mexanizmlari yetarli darajada ishlamaydigan yoki jamoaviy manfaatlar ustuvor bo‘lgan sohalarda asoslanishi mumkin. Biroq davlat korxonalarining samaradorligi korporativ boshqaruv, moliyaviy intizom, shaffoflik va raqobat sharoitlariga bog‘liq.

Aralash mulk shakllari davlat va xususiy kapitalning birgalikdagi ishtirokini nazarda tutadi. Bunday tizim strategik aktivlarni rivojlantirish, xususiy investitsiyalarni jalb qilish va boshqaruv tajribasini takomillashtirish imkonini beradi. Lekin davlat va xususiy manfaatlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash uchun korporativ boshqaruv mexanizmlari aniq belgilanishi zarur.

O‘zbekiston iqtisodiyotida mulkchilik munosabatlarining rivojlanishi davlat aktivlarini boshqarish, xususiylashtirish va tadbirkorlik faoliyatini kengaytirish bilan chambarchas bog‘liq. Davlat mulkini xususiy sektorga o‘tkazish iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, investitsiyalarni jalb qilish va raqobat muhitini rivojlantirishga qaratilgan. 2024-yilda davlat mulkini xususiylashtirish jarayonida muhim natijalarga erishildi. Davlat aktivlarini boshqarish agentligining konsolidatsiyalashgan hisobotiga ko‘ra, 2021–2024-yillarda 3 371 ta ko‘chmas mulk obyekti, 503 ta davlat korxonasi va 2,2 ming gektar yer maydoni xususiylashtirilgan. Xususiylashtirilgan ko‘chmas mulk obyektlarining umumiy maydoni 3,4 million kvadrat metrni tashkil etgan.

2024-yilda xususiylashtirish dasturlari doirasida 24,4 trillion so‘mlik aktivlar va yer uchastkalari sotuvga chiqarilgan bo‘lib, ularning 17,4 trillion so‘mlik qismi xususiylashtirilgan. Ushbu aktivlarga tadbirkorlar tomonidan 4,1 trillion so‘m va 633,3 million AQSH dollari miqdorida investitsiya kiritilgan. Natijada 35 800 ta yangi ish o‘rni yaratilgan. Bu ko‘rsatkichlar xususiylashtirishning faqat davlat aktivlarini sotish bilan cheklanmasligini, balki investitsiya, bandlik va ishlab chiqarish faoliyatiga ham ta’sir ko‘rsatishini anglatadi. 2020–2024-yillarda E-auksion elektron savdo platformasidagi ishtirokchilar soni 53 mingdan 2,1 million nafargacha oshgan. Mazkur davrda platformadagi yillik savdo hajmi 1,8 trillion so‘mdan 17 trillion so‘mga yetgan. Elektron savdo mexanizmlarining rivojlanishi mulkni sotish jarayonida axborot ochiqligi va ishtirokchilar imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda.

1-jadval

O‘zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirish ko‘rsatkichlari[1]

T/r	Ko‘rsatkich	Statistik qiymat
1	2021–2024-yillarda xususiylashtirilgan ko‘chmas mulk	3 371 ta
2	Xususiylashtirilgan davlat korxonalari	503 ta
3	Xususiylashtirilgan binolar maydoni	3,4 mln kv. metr
4	Xususiylashtirilgan yer maydoni	2,2 ming gektar

[1] Muallif ishlanmasi

T/r	Ko‘rsatkich	Statistik qiymat
5	2024-yilda xususiylashtirilgan aktivlar qiymati	17,4 trln so‘m
6	Xususiylashtirish natijasida jalb qilingan investitsiyalar	4,1 trln so‘m va 633,3 mln dollar
7	Yaratilgan yangi ish o‘rinlari	35 800 ta

Ushbu statistik ma’lumotlar mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy o‘zgarishlarga ta’sirini ko‘rsatadi. Xususiylashtirish natijasida yangi mulkdorlarning investitsion faoliyati kengayishi, ishlab chiqarish quvvatlarining modernizatsiya qilinishi va mehnat resurslariga talabning ortishi mumkin. Biroq bu natijalar aktivlarning samarali boshqarilishi, bozor sharoitlari va mulk huquqlarining himoyalanishiga bog‘liq.

Mulkchilik munosabatlarining samaradorligi iqtisodiy resurslarning optimal taqsimlanishi bilan belgilanadi. Mulk huquqlarining himoyalanganligi investorlarning iqtisodiy qarorlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Chunki investor kapital kiritishdan oldin uning xavfsizligi, daromadliligi va kelajakda tasarruf etish imkoniyatlarini baholaydi. Mulkchilik tizimida institutsional muammolarning mavjudligi iqtisodiy samaradorlikni pasaytirishi mumkin. Jumladan, mulk huquqlarini ro‘yxatdan o‘tkazishdagi murakkabliklar, sud tizimining samarasizligi, axborotning yetarli darajada ochiq emasligi va iqtisodiy subyektlar uchun teng sharoitlarning mavjud bo‘lmasligi investitsion faollikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Davlat korxonalarining iqtisodiyotdagi ishtiroki ham alohida tahlilni talab qiladi. Xalqaro valyuta jamg‘armasining 2026-yilda e’lon qilingan tahliliga ko‘ra, O‘zbekistonda davlat korxonalari soni 2020-yildagi qariyb 3 mingdan 2025-yil oxirida 2 ming atrofida kamaygan. Shu bilan birga, yirik davlat korxonalarining ayrim tarmoqlarda ustunligi xususiy sektorning raqobat imkoniyatlarini cheklashi mumkin.

Mulkchilik munosabatlarini takomillashtirishda korporativ boshqaruvning ahamiyati ham yuqori. Korxonalarda mustaqil kuzatuv kengashlari, moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarga muvofiqligi, audit va ichki nazorat mexanizmlarining rivojlanishi aktivlardan foydalanish samaradorligini oshiradi. Shuningdek, xususiylashtirish jarayonida mulkning haqiqiy iqtisodiy qiymatini aniqlash, xaridorlar o‘rtasida teng raqobatni ta’minlash va sotuvdan tushgan mablag‘lardan samarali foydalanish muhim hisoblanadi. Xususiylashtirishning muvaffaqiyati sotilgan aktivlar soni bilan emas, balki ularning keyingi iqtisodiy faoliyati va yaratgan qo‘shimcha qiymati bilan baholanishi kerak.

O‘zbekistonda mulkchilik munosabatlarini rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini iqtisodiy zarurat asosida optimallashtirishdir. Davlat mulki strategik va ijtimoiy ahamiyatga ega tarmoqlarda saqlanishi, raqobat mavjud bo‘lgan sohalarda esa xususiy sektor faoliyati uchun teng imkoniyatlar yaratilishi lozim. Xususiy mulk huquqlarini mustahkamlash, elektron ro‘yxatdan o‘tkazish tizimlarini rivojlantirish va mulk bilan bog‘liq nizolarni samarali hal etish iqtisodiy ishonchni oshiradi. Bu esa mahalliy va xorijiy investitsiyalar uchun qulay institutsional muhit yaratadi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida mulkchilik munosabatlari intellektual mulk, dasturiy mahsulotlar, ma’lumotlar va raqamli aktivlarni ham qamrab olmoqda. Shu sababli intellektual mulk huquqlarini himoya qilish, innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish va texnologik mahsulotlarning iqtisodiy qiymatini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mulkchilik tizimining rivojlanishi iqtisodiy samaradorlik bilan bir qatorda ijtimoiy adolatni ham ta’minlashi zarur. Mulkdan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi,

kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash va iqtisodiy resurslardan foydalanishda teng sharoit yaratish aholi farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Mulkchilik munosabatlari iqtisodiy tizimning asosiy institutsional mexanizmi bo‘lib, ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish, iqtisodiy manfaatlarni shakllantirish va daromadlarni taqsimlash jarayonlarini belgilaydi. Mulk huquqlarining aniq belgilanishi va ishonchli himoyalanishi iqtisodiy samaradorlik, investitsion faollik va tadbirkorlik tashabbusining rivojlanishiga yordam beradi. O‘zbekiston tajribasi davlat aktivlarini xususiylashtirish, elektron savdo platformalarini rivojlantirish va xususiy investitsiyalarni jalb qilish orqali mulkchilik tizimining transformatsiyasi amalga oshirilayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, xususiylashtirishning iqtisodiy natijadorligi korporativ boshqaruv, raqobat muhiti, shaffoflik va mulk huquqlarining himoyalanganligiga bog‘liq.

Kelgusida davlat va xususiy mulk o‘rtasidagi iqtisodiy muvozanatni ta’minlash, mulk huquqlarini mustahkamlash, investitsion muhitni yaxshilash va raqamli mulkchilik mexanizmlarini rivojlantirish O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror o‘sishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi. (2023). Davlat mulkini boshqarish to‘g‘risidagi Qonun.
2. O‘zbekiston Respublikasi. (2024). Davlat mulkini xususiylashtirish to‘g‘risidagi Qonun, O‘RQ-907.
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi. (2025). 2024-yil uchun davlat mulkini xususiylashtirish bo‘yicha konsolidatsiyalashgan hisobot.
4. International Monetary Fund. (2026). State Owned Enterprises in Uzbekistan: Issues and Reform Options.
5. Kouz, R. (1960). The problem of social cost. The Journal of Law and Economics, 3, 1–44.
6. North, D. C. (1990). Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge University Press.